

Отримано: 25 листопада 2018 р.

Прорецензовано: 20 грудня 2018 р.

Прийнято до друку: 21 грудня 2018 р.

e-mail: skinner@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-4(72)-92-95

Капранов Я. В. Архетип та етимон як когнітивно-прамовні протоструктури. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острого: Вид-во НАУОА, 2018. Вип. 4(72), грудень. С. 92–95.

УДК 81'373.6

Капранов Ян Васильович,

кандидат філологічних наук, доцент, Київський національний лінгвістичний університет

АРХЕТИП ТА ЕТИМОН ЯК КОГНІТИВНО-ПРАМОВНІ ПРОТОСТРУКТУРИ

У статті уточнено визначення поняття «архетип», витлумачено свого часу К. Г. Юнгом як психічного відображення колективного несвідомого людини у проекції трьох його складників: психоїд (архетип як відображення психічної реальності), психічний комплекс (архетип як стимул розвитку особистості), протофеномен (першоявище, на базі якого людський розум здатний емпірично осягати невідоме). Критично проаналізовано праці К. Г. Юнга «Архетип и символ», «Душа и миф» та ін. й осмислено архетип як загальнокультурно-універсальний протоконструкт, навколо якого в ході історії нашаровується низка образів і смислів, які варіюються в різних культурах, але не втрачають зв'язок з єдиною семантичною первісною лінією (колективного несвідомого). Обґрунтовано гіпотетичну думку про те, що одним із мовних фіксаторів архетипу є етимон – реконструйована праформа (фономорфологічний й семантичний комплекс), представлена в етимологічних джерелах на різних рівнях: на рівні мовної сім'ї і на рівні групи споріднених мов.

Ключові слова: архетип, колективне несвідоме, психоїд, психічний комплекс, протофеномен, протоструктура, етимон, праформа.

Yan Kapranov,

Candidate of Sciences (Philology), Associate Professor, Kyiv National Linguistic University

ARCHETYPE AND ETYMON AS COGNITIVE PROTO-LANGUAGE PROTO-STRUCTURES

The article clarifies the definition of the notion of «archetype», interpreted by K. G. Jung as a psychological reflection of the collective unconscious of a person in the projection of its three components: psychoide (an archetype as a reflection of psychic reality), a mental complex (an archetype as a stimulus of development of a personality), proto-phenomenon (the first phenomenon, on the basis of which the human mind is capable to comprehend the unknown empirically). The works of K. G. Jung «Archetype and Symbol», «Soul and Myth» have been critically analysed and archetype has been comprehended as a universal cultural universal proto-construction, around which a number of images and meanings that vary in different cultures but do not lose connection with a single semantic primitive line (collective unconscious) lay down in the course of history. The hypothetical idea that one of the language lockers of the archetype is etymon that is the reconstructed proto-form (phonomorphological and semantic complex), represented in etymological sources at different levels: at the level of the linguistic family and at the level of a group of related languages.

Keywords: archetype, collective unconscious, psychoide, psychic complex, proto-phenomenon, proto-structure, etymon, proto-form.

Одне із основних завдань етимології, за словами О. М. Трубачова, полягає у «дослідженні походження слова, його первісної структури і давнього значення» [26, с. 54], що дає змогу, на думку В. П. Нерознака, не просто виконати реконструкцію дописемного попереднього мовного стану [16] / прамовного стану [1; 25; 25 та ін.], а й представити прамовні елементи різної хронологічної глибини і зафіксувати їх в етимологічних джерелах.

У зв'язку з цим методологічний апарат етимології завжди був спрямований переважно на відновлення *праформи мови* (термін Ж. Вандрісса), тобто того *прамовного стану*, який у науковому обігу етимологів дістав термінологічне позначення або як *архетип* (Вяч. Вє. Иванов, О. С. Мельничук, В. П. Нерознак, К. Г. Юнг та ін.), або як *етимон* (В. М. Алпатов, С. В. Куланда, Е. Макаєв, О. Семерень, Е. Klein та ін.), або одночасно і як архетип, і як етимон (В. М. Топоров, О. М. Трубачов та ін.).

Чи є ці поняття цілком тотожними, спробуємо з'ясувати, звернувшись до «Лінгвістичного енциклопедичного словаря» (гол. ред. В. Н. Ярцева), де 1) «*архетип* (від грец. ἀρχέτυπον – прообраз) (праформа, прототип) визначено як теоретично ймовірну форму, виведену шляхом зіставлення реально засвідчених структурних елементів низки мов, яка є репрезентантом прамовного стану сім'ї або групи споріднених мов» [4]; а також 2) розглянуто «*етимон* (грец. ἔτυμον) – як первинну (первісну) форму і значення слова» [29]. Наведені дефініції дають змогу припустити, що під *архетипом* тут розуміється прообраз, теоретично відновлена ймовірна структура не власне мовного рівня, тимчасом як *етимон* – пов'язаний безпосередньо з первісною формою і значенням слова як мовної одиниці. Погоджуємося з цим коректним визначенням кожного з понять і розглянемо думки учених з цього приводу.

Мета статті – розкрити когнітивно-прамовну сутність понять «архетип» та «етимон» в їхньому співвідношенні.

Про гостро дискусійний характер поняття «архетип» ідеться у статті Е. В. Севортяна «Всегда ли при реконструкции необходим фонетический архетип всего слова?», опублікованій в науковому журналі «Вопросы языкознания» (1975 р.), яка розпочинається з такої тези: «незважаючи на те, що «поняття «архетип», або «праформа», є досить усталеними поняттями у порівняльно-історичному мовознавстві, однак у різні періоди історії мовознавства вони позначалися різними термінами». Дослідник додає, що поняття «архетип», або «праформа», впливало з того, як розуміли цілі і завдання, які ставилися в історичних, а також у порівняльно-історичних і особливо в етимологічних розвідках; воно прямо або опосередковано впливало із мовознавчих уявлень, що панували в кожний період. Змінювалися мовознавчі уявлення, змінювалося розуміння завдань етимологічних досліджень, а відтак, змінювалося й розуміння поняття «архетипу», або «праформи» слова, як лексичної основи прамови. Однак, незалежно від того, чи йшлося про етимологічні дослідження в межах окремої мови або в масштабі різних мов того чи іншого генеалогічного об'єднання, вихідні теоретичні засади такого напрямку історико-етимологічних праць залишалися однаковими [19, № 5, с. 46].

Як бачимо, міркуючи над цією історико-етимологічною проблемою, Е. В. Севортян сам не розрізняє архетип як структуру когнітивного (психічного рівня) і як праформу мовної одиниці.

У більшості праць, де йдеться про *архетип(u)*, завдяки згадують К. Г. Юнга, хоча сам він уважав себе лише користувачем цього терміна, покладаючись на Філона Олександрійського і на його античне вживання як синонім платонівської ідеї [34, с. 176]. Це дало підставу окремим лінгвістам (Вяч. Вс. Иванов, О. С. Мельничук) правильно підходити до розуміння *архетипу* як *психологічної сутності* (за К. Г. Юнгом), що репрезентується в уяві людей.

У праці «Архетип и символ» К. Г. Юнг зауважує, що *архетипами* є найдавніші [...] загальні образи [30, с. 107]. «По суті, *архетип* є тим позасвідомим змістом, який змінюється, стаючи усвідомленим і сприйнятим; він зазнає змін під впливом тої індивідуальної свідомості, на поверхні якого він виникає» [там само, с. 107].

Розтлумачував поняття архетипу К. Г. Юнг у роботі «Душа и миф», в якій він зауважував, що «архетипи, як правило, визначені не змістовно, а формально, та й то дещо поверхово. При цьому первісний образ свіввідносний зі своїм змістом лише тоді, коли він стає свідомим і в такий спосіб збагачується фактами свідомого досвіду. Водночас архетип сам по собі суто формальний, він є *facultas praeformandi*, можливістю уявлення, даною а priori, адже успадковуються не уявлення, а лише їхні форми, і в цьому відношенні вони відповідають інстинктам, які також можуть усвідомлюватися лише на рівні форми. А тому наявність інстинктів доводить існування архетипів, хоча й опосередковане. ... Архетип має незмінне ядро значення, але завжди лише по відношенню до його проявів» [32, с. 216–217], про яке К. Г. Юнг писав в інших працях [див. 30; 32 та ін], обстоюючи це його міфологічне ядро як образно-смыслову єдність, яке продовжує актуалізуватися в культурі, частіше за все несвідомо. «Це одна з форм відтворення подібних міфологічних уявлень [...]. Архетипи, на його думку, є не лише відбитком типового досвіду, який завжди повторюється, а й емпіричним відображенням одного й того ж досвіду [33, с. 125].

К. Г. Юнг намагався описувати архетипи переважно у конкретному функціонально-психічному просторі (а не у загальнокультурному, ціннісно-смысловому ракурсі, що виникають у свідомості людини у вигляді стійких образів. Відповідно *архетип* він ототожнював із поняттям *психойд*, підкреслюючи його відношення до психічної реальності, яку не можна уявити за допомогою раціональних засобів. «*Коллективне несвідоме* [...] – це психічне буття, яке [...] не можна безпосередньо уявити, а тому, він називає його психойдом» [39, vol. 8]. Дослідник пояснював, що «заряджений емоцією образ має сакральність / психічну енергію, стаючи динамічним явищем ...» [30].

Виходячи з такого розуміння К. Юнгом архетипів як колективного несвідомого, їх називають *психічними комплексами* (О. М. Щепановська), що є стимулами розвитку особистості, в яких збережені міфологічні образи ... [27].

Уважають, що «архетипи колективного несвідомого» сягають розуміння «колективних уявлень» Е. Дюркгейма, що є символами соціальних станів та соціокультурної взаємодії [9]. Хоча К. Г. Юнг не розглядав соціальний ракурс архетипів та їхню роль для підтримки загальнокультурної і ціннісної колективної взаємодії.

К. Г. Юнг спирається лише на «категорію уяви» етнолог А. Бастьян, послідовників Е. Дюркгейма, Х. Хуберта і М. Мосса, на «несвідомі думки» Г. Узенера [34, с. 179–180] і вживає поняття «архетип» як їх першооснову, бо у грецькій філософії префікс *архі-* має значення природної першооснови, першообразу. Саме так розглядає поняття *архетип* Е. М. Мелетинський [15, с. 62] – як чисту ідею, першообраз.

Я. Е. Голосовкер писав, що «уяву у всіх людей формують ідеї», але «для одних ті чи інші ідеї є лише словами, зміст яких є для них незрозумілий, а для інших – це смислообрази» [8, с. 146]. За допомогою *уяви* формується образ, ідеал [там само, с. 141].

Розкриваючи роль і природу уяви, Я. Е. Голосовкер представляє її як «вищу пізнавальну (= когнітивну) силу розуму, як світ ідей [...]» [там само, с. 154]. При цьому, уява як джерело пізнання, тобто когніції є відправним моментом для реконструкції культурних смислів [21, с. 114–115]).

Подібне розуміння архетипу як першообразу знаходимо в концепції О. О. Потебні, як «системи образів, як інваріантне ядро» – в роботах багатьох інших учених [2; 12; 23; 36–38].

А тому архетип (буквально, «прообраз») можна ототожнити з поняттям «протофеномена» у Й. В. фон Гете як «першо-явища», що виявляє себе як ідея, «чистий феномен», для досягнення якого «людський розум ... здатний відкривати невідоме» [6, с. 530].

Архетип – це не просто загально-соціальне уявлення, а символ ... істини буття [...]» [7, с. 353], що має силу емоційного впливу. І в цьому розумінні архетип є не лише компонентом психічного життя, а тим утворенням, яке сягає метафізичного поняття душі.

Ще один варіант інтерпретації поняття «архетип» запропонував І. А. Есаулов, який розумів під ним трансісторичні «колективні уявлення», які формуються в тому чи іншому типі культури» [10, с. 12].

На відміну від К. Г. Юнга, колективні уявлення стосуються двох рівнів: несвідомого сприйняття образів як результату ідей та свідомого їх осмислення.

Свідоме осмислення системи колективних ідей, образів, смислів, уявлень і т. ін. дало змогу вченим представити численні інтерпретації психо-емоційного досвіду людини та запропонувати імовірну матеріальну мовну праформу їхньої фіксації, яку назвали *етимон* [3, с. 20–21; 24, с. 25].

Розрізняють етимон на рівні мовної сім'ї і на рівні групи споріднених мов. Зокрема для мов індоєвропейської сім'ї оперують терміном і поняттям *індоєвропейський етимон*, під яким Е. Макаєв розуміє «структурно оформлений [...] фонеморфологічний і семантичний комплекс, що є вихідним для конкретної лексеми або групи похідних утворень у різних індоєвропейських мовах». Зазначене визначення демонструє, як додає сам дослідник, що вичерпним і суворо науковим аналіз індоєвропейського етимона є можливим як в плані вираження, так і в плані змісту [13, № 4, с. 27].

Реконструкція етимона, за словами Е. Макаєва, є першим і необхідним етапом реконструкції словникового складу будь-якої мови [14]. А це означає, що, говорячи про етимон як про праформу, етимологи так чи інакше звертаються і до його значення. З цього приводу О. М. Трубаčov писав, що «реконструкція значень тісно пов'язана з реконструкцією форм, вона начебто читається через реконструкцію форми» [26, Т. 1., с. 110]. І хоча ця проблема (питання семантичної реконструкції) була у всі часи складною, проте з когнітивним вектором лінгвістики загалом та лінгвокомпаративістики зокрема необ-

хідність і значимість реконструкції первісного значення слова як правовної фіксації колективних уявлень етносів набула статусу окремого напрямку в когнітивній семантиці (Л. П. Дронова, О. Є. Кібрик, А. В. Корольова, О. О. Черхава та ін.).

Про це ще в середині 50-х років ХХ ст. писав О. І. Смирницький у праці «Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства», вказуючи на те, що «у порівняльно-історичних дослідженнях, як правило, мають справу не суто з мовними формами, а з формами, які співвідносяться з конкретним(и) значенням(и)» [20, с. 25].

Те, що етимон є «визначенням координат різних систем (фонологічної, словотворчої, лексичної, семантичної, поетичної і т. ін.), перетин яких породжує певне слово і зумовлює його подальшу траєкторію» [24, с. 45], за словами В. М. Топорова, орієнтує вчених на пошук більш глибоких і сокровених смислів [23, с. 205], які, на нашу думку, зберігає архетип.

З цього приводу слушно видається думка Е. Г. Беляєвської, яка пише, що етимологічне значення слова «може стиратися в активній пам'яті носіїв мови, але воно повністю не зникає з пам'яті, а зберігається у підсвідомості (згадаймо К. Юнга) і продовжує відігравати важливу роль як частина семантики лексичної одиниці». Саме тому *етимон* має стійкий характер, проявляючись із різним ступенем вираження у сучасних значеннях слів, і впливає на когнітивну модель [5, с. 132].

Архетип і етимон співвідносять із *внутрішньою формою слова*, яку О. О. Потебня розглядав як «образ (архетип і етимон) у слові (сучасна фіксація)». Поняття *внутрішньої форми слова* відображає когнітивні принципи пізнання людиною навколишнього світу, що відображається у слові. О. О. Потебня розглядав його у двох аспектах, з одного боку, матеріальну форму – тіло знака, а з іншого, – образ, що лежить в основі слова, «етимологічне значення, яке теж є формою, але внутрішньою» [17, с. 74].

Внутрішня форма не лише дає «об'єктивне» значення слова, але ще і використовується для опису історичних семантичних переходів [18, с. 115]. У зв'язку з цим доречним є коментар В. А. Звєгінцева: «[...] про те, що зміна мови при переході з однієї «епохи» в іншу, перш за все, полягає у зміні внутрішньої форми. Ця метафорична внутрішня форма утворюється на перетині реальних координат, що відображають наукові, культурно-історичні та ідеологічні уявлення свого часу. Внутрішня форма тому і визначається дуже важко, що формується з різної кількості складних за своєю природою координат, але саме їх сукупність створює ті загальні «уявлення», з якими кожна «епоха» дивиться на сучасні події і факти, на минуле і, звичайно, на майбутнє» [11, с. 201].

Розрізняють фігуральну і конструкційну різновиди внутрішньої форми: якщо *фігуральна внутрішня форма* вимагає порівняно великої кількості імплікативних переходів від буквального значення до переносного; то *конструкційна внутрішня форма* – та, яка заснована не лише на значенні складових частин висловлювання, але і на методі їх збігу, на взаємвідношеннях частин у межах цієї конструкції [40, S. 97].

Як підсумок, можемо констатувати, що основні характеристики *архетипу* як загальнокультурно-універсального протоконструкта, навколо якого в ході історії нашаровується низка образів і смислів, які варіюються в різних культурах, але не втрачають зв'язку з єдиною семантичною первісною лінією (колективного несвідомого) фіксуються за допомогою *етимона* – гіпотетично реконструйований фонеморфологічний і семантичний комплекс, оформлений як на рівні мовної сім'ї, так і на рівні групи споріднених мов і фіксує результати ідей, образів, смислів, уявлень і т. ін. носіїв різних мов.

Література:

1. Аванесов Р. И. О Московской фонологической школе. *Незабытые голоса России: Звучат голоса отечественных филологов*. Москва: Языки славянских культур, 2009. Вып. 1. С. 16–25.
2. Аверинцев С. С. Архетипы. *Мифы народов мира*. Москва, 2000. Т. 1. С. 110–111.
3. Алпатов В. М. История лингвистических учений: учеб. пос. 4-е изд., испр. и доп. Москва: Языки славянской культуры, 2005. 368 с.
4. Архетип. *Лингвистический энциклопедический словарь* / под ред. В. Н. Ярцевой. Москва: Сов. Энциклопедия, 1990. URL: <http://tapemark.narod.ru/les/047b.html>
5. Беляевская Е. Г. Семантика слова. Москва, 1987. 160 с.
6. Гёте И. В. Избранные сочинения по естествознанию. Москва, 1975. С. 530.
7. Гете И. В. Избранные философские сочинения. Москва, 1964. С. 353.
8. Голосовкер Я. Э. Логика мифа. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987. 218 с.
9. Дюркгейм Э., Мосс М. О некоторых первобытных формах классификации: К исследованию коллективных представлений / пер. с фр. А. Б. Гофмана. *Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии* / М. Мосс. М.: Изд-во «Восточная литература» РАН, 1996. С. 6–73.
10. Есаулов И. А. Пасхальность русской словесности. Москва: Круг, 2004. 560 с.
11. Звєгінцев В. А. Язык и лингвистическая теория. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 248 с.
12. Зеликов М. В. концепт как проблема филологической преемственности. *Язык, коммуникация и социальная среда*. 2014. № 12. С. 70–96.
13. Макаев Э. А. Реконструкция индоевропейского етимона. *Вопросы языкознания*. Москва, 1967. № 4. С. 26–33.
14. Макаев Э. А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва: Наука, 1970. 287 с.
15. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. Москва: Наука, 1987. 407 с.
16. Нерознак В. П. Праязык: реконструкт или реальность? *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции*. Москва, 1988. С. 26–43.
17. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. 2-е изд. Харьков, 1988. Т. 1–2.
18. Потебня А. А. Мысль и язык. – Киев: СИНТО, 1993. – 192 с.
19. Севортян Е. В. Всегда ли при реконструкции необходим фонетический архетип всего слова? *Вопросы языкознания*. Москва, 1975. № 4. С. 46–52.
20. Смирницький А. И. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства: материалы к курсам языкознания / общ. ред. В. А. Звєгінцев. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1955. 59 с.
21. Соснин Е. В. Слово и текст: к вопросу о подвижности границ индоевропейского корня. *Язык и культура. Сравнительно-историческое языкознание*. Новосибирск, 2012. С. 110–116.
22. Топоров В. Н. К истории связей мифологической и научной традиций. Гераклит. *To Honor Roman Jakobson*. The Hague-Paris: Mouton, 1967. V. 3. P. 2039–2042.
23. Топоров В. Н. К реконструкции мифа о мировом яйце. *Труды по знаковым системам*. Тарту, 1967. Т. 3.
24. Топоров В. Н. Санскрит. Москва: Изд-во вост. лит.-ры. 1960. 134 с. (Серия «Языки зарубежного Востока и Африки»).
25. Трубачев О. Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян. *Вопросы языкознания*. 1974. № 6. С. 48–67.

26. Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура. Москва: Языки славянской культуры, 2004. Т. 1. 800 с. (Opera etymologica. Звук и смысл).
27. Щепановская Е. М. Генезис и классификация мифологических архетипов: культурфилософский подход: дис. ... канд. филол. наук: 09.00.13. СПб., 2011. 273 с.
28. Эдельман Д. И. К перспективам реконструкции общеиранского состояния. *Вопросы языкознания*. 1982. № 1. URL: <http://www.issuesinlinguistics.ru/pubs/к-перспективам-реконструкции-общеиранского-состояния>
29. Этимон. *Лингвистический энциклопедический словарь* / под ред. В. Н. Ярцевой. Москва: Сов. Энциклопедия, 1990. URL: <http://tapemark.narod.ru/les/597a.html>
30. Юнг К. Г. Архетип и символ. Москва: «Канон+»: РООИ «Реабилитация», 2016. – 336 с.
31. Юнг К. Г. Божественный ребенок. Москва: АСТ-ЛТД, 1997. 400 с.
32. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов. Киев: Гос. б-ка Украины для юношества, 1996. 384 с.
33. Юнг К. Г. Личное и сверхличное, или коллективное бессознательное. *Психология бессознательного*. 2005. С. 103–249.
34. Юнг К. Г. Психологические аспекты архетипа Матери. *Алхимия снов*. Санкт-Петербург, 1997. С. 179–180.
35. Юнг К. Г. Структура психики и процесс индивидуации. Москва: Наука, 1996, 525 с.
36. Bodkin M. *Studies in Type-Images in Poetry, Religion and Philosophy*. Stanford: Stanford University Press, 1951. 356 p.
37. Boyer R. *Archetypes. Companion to Literary Myths, Heroes and Archetypes*. L.; N. Y.: Routledge. 1996. P. 110–117.
38. Frye N. *The Great Code: The Bible and Literature*. Toronto: Academic Press Canada, Cop, 1982. 261 p.
39. Jung C.G. *Collected Works (CW)*. London, 1953–1964. Vol. 1–20.
40. Marty A. *ber das Verh ltnis von Grammatik und Logik. Anton Marty. Gesammelte Schriften*. (J. Eisenmeier, A. Kastil, O. Kraus. Hrsg.) II. Bd., 2. Abt. Halle a. S.: Max Niemeyer Verlag, 1920. S. 59–99.